

САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

ІКОНОГРАФІЯ

Бернадетт Пушкаш

ОБРАЗНІ ТИПИ БАРОКОВОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ В ЖИВОПИСІ МУКАЧІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

В живописі Мукачівської єпархії нові іконографічні мотиви появилися в пов'язанні з найважливішими ідейними сферами барокової релігійності: з марійним культом, а також зі святкуванням Євхаристії. Прикладом цього зустрічаються Богородичні ікони з короною, Іммакулата, Пієта, а також культові образи, пов'язані зі сферою роздумів про Страсті Христові.

Ключові слова: Мукачівської єпархія, іконопис барокко, графіка, чудотворна ікона, страсті христові, культовий образ

В живописі Мукачівської єпархії новіші варіанти зображень, нові іконографічні мотиви появилися в пов'язанні з двома можливо найважливішими ідейними сферами барокової релігійності: в першу чергу з марійним культом, а також в зв'язку зі святкуванням Євхаристії. Специфічно, що не дивлячись на тутешню діяльність василіян з Польщі, що приходили для збирання пожертв, у Мукачівській єпархії не розповсюдилися мистецькі зображення єдиного до того часу греко-католицького священомученика, у 18 столітті шанованого ще лише блаженним, Святого Йосафата Кунцевича. Вплив композицій римо-католицьких святих образів та графік також можна зауважити лише на іконі специфічно східної мучениці, Святої Катерини Александрійської — хоча в регіоні Карпат її зображення зустрічаються порівняно рідко (рубіж 17–18 століття, Кошиці, Východoslovenské múzeum).¹

Марійні зображення. Паралельно з розквітом почитання Марії в 18 столітті, в іконографії Богородиці на намісних іконах іконостасів та іконах

бічних престолів можна зауважити більш безпосереднє переформулювання і контамінацію, пов'язування знаних прототипів богородичних ікон. Поряд з зображеннями Богородиці з дитям, що виводяться з давніх традицій ікони-портрету, загальноприйнятою стала ікона Покрови (Покров Богородиці), з розпростертим плащем Діви Марії, що народилася по аналогії з зображенням типу *Mater Misericordiae* середньовічного походження (Ладомирова, ікона головного престолу, друга половина 18 століття). Популярними стали версія Богородичних ікон з короною (Бактакик, друга половина 18 століття)², Марія, коронована Святою Тройцею (Луков, остання четверть 18 століття)³, Іммакулата — Жінка, одягнена в Сонце. Ікона Собору Йоахима і Анни, що має середньовічні іконографічні традиції, від 18 століття включає в свою композицію і зображення *Immaculata conceptio*. В ньому Йоахим і Анна тримають вітку, що поєднується в білій квітці, на верху якої в колі пуцто появляється Марія, як дівчинка, що попирає ногою місячний серп — намальована без мафोरію, з розпущеним волоссям, зі складеними руками.

У 18 столітті на головному престолі церкви, що вже має балдахін, та дарохранильницю-табернакулум, однією з найчастіших тем надпрестольного образу є зображення Богородиці типу Пієта (Руська Бистра, Ладомирова).

Почитання чудотворного образу і ходження на відпусти. В межах традиційного, річного святкового літургичного порядку, що означав собою рамки релігійного життя і в Мукачівській єпархії, в 18 столітті беззмінно залишалось дійсним почитання чудотворних ікон, що з другої половини 17 століття було пов'язано з відновленим за формами нового часу почитанням Марії, яке на цей час проявлялося не стільки в формі паломництва, відповідного місцевій східній середньовічній традиції, а — подібно до західної барокової практики — як ходіння на відпусти.⁴ В житті єпархії стали подією вирішального значення паломництва до старих і відомих віднедавна чудотворних ікон Богородиці, участь у відпустах, проголошених в пов'язанні з більшими святами Богородиці.

В 1715 році друга повчська чудотворна ікона — це копія відвезеної у Відень першого чудотворного образу, зроблена вірогідно в Відні — також сльозилася, після цього і прискорився процес розбудови Повчу в місце паломництв. До прославлення Повчу по цілій країні причинилися частково і гравюрні зображення його церкви і чудотворної ікони. Вживані в єпархії друковані літургичні книги з гравюрами, офортами і далі купували в більшості з галицьких друкарень, церковні громади їх одержували через мандрівних торгівців. Подібно до цього святі образки Маріяповчського чудотворного образу та гравюри ікони Богородиці, що сльозила, з монастирем, як одним з найзначніших місць паломництва виготовляли не на місці.⁵ Серед

офортів, що зображали чудотворну ікону і вже готову маріяповчську кам'яну церкву, першою став твір Франца Фенінгера (коло 1750 р.).⁶ За цим офортом вишов серед інших наступний, дещо слабший по рівню офорт, який був видрукований, за сигнатурою, коло 1800 року, в майстерні відомого, працюючого в Буді майстра, Яноша Филипа Біндера. Цей лист зображає церкву з півдня, разом зі збудованим коло неї василіянським монастирем (будівля закінчена в 1753 році).

На території Угорського королівства у ряді намальованих у 18 столітті ікон що стали чудотворними, з візитацій мараморозських василіянських монастирів з 1749 і 1756 років довідуємося про ікони Богородиці з Кричева, що сльозять. За протоколом в збудованій в 1706 році тамтешній монастирській церкві ікона Богородиці сльозила чотири тижні. Архимандрит мукачівського монастиря Йосиф Годермарський відвіз ікону для офіційного обслідування в Еґер, але там саме почалася перевірка чуда 1715 року другої повчської ікони, справа ікони з Кричева була відкладена і ікона залишилася там. За оповіданням візитаційних протоколів у монастирі Кричева „сігса annum 1717”, „після нападу татарів на цю країну” почала сльозити інша Богородична ікона, але її барон Куклендер, воєначальник хустського замку помістив у замкову каплицю. Слід за тим образом затратився при вибуху замку в 1766. році.

Чудотворна ікона з Шайопалфала виділяла каплі і криваві сльози в січні–лютому 1717 року, вона попала для дослідження в Еґер і тільки недавно була повернена на місце її первинного почитання.

В Краснім Броді василіяни відновили культ тамтешньої чудотворної ікони в 1729 році, у скорому часі вони вирішили і про реставрацію ікони. Перемалювання за місцевою традицією здійснив у 1769 році василіянський монах Тадей Спалінський.⁷

На місце клоковчовської чудотворної ікони, яку також забрали до Відня в 1769 році була зроблена копія (Франц Крамер), але і цю відвезли у Пряшів, де вона послужила зразком для дальших копій.⁸

У хустборонявський василіянський монастир паломників спочатку притягав недалекий від нього колодязь у лісі, вода якого вважалася цілющою. Формуванню місця паломництва посприяло видіння: в околиці колодязя певному монаху з'явилася Богородиця з дитям Ісусом на руці. Іконне зображення цього видіння намалював у 1785 році василіянський монах Йоанікій Базилович, що займався і науковою роботою, автор історичної праці *Brevis Notitia* в 1785 році.

Культові образи, пов'язані зі сферою роздумів про Страсті Христові. Зображення історії Страстей Христа в іконописі регіону Карпат мало традиції,

які можна виявити аж з 15 століття. Паралельно з цим в кінці 17 століття і в першу чергу в 18 столітті в цьому іконописі знову появилися культові ікони, пов'язані з роздумами про Страсті чи про окремі їх елементи, а також і символічні зображення теми: ікони страсного, страдаючого Христа і його зображення як джерела Євхаристії.

Зображення страдаючого Христа, виділені з Страсного циклу, в греко-католицькому іконописі готувалися не для цілей приватного поклоніння. В карпатському регіоні цей іконний тип на протязі 18 століття почали приміняти як образ для головного престолу церкви або для дарохоронительниці. На на прикрашеній малюванням дарохоронительниці в Бодружалі (1706) бачимо Засмученого Христа, іконографія зображення якого сформувалася на Заході в 15 столітті. Ікона зображає Христа, що присів для короткого відпочинку після його Увінчанням терновим вінцем, в пов'язці на бедрах і пурпурному плащі, з терновим вінцем, зі слідами бичування на тілі, але ще без ран розп'яття. Страдаючого Христа зображає і на престольна ікона церкви в Нірдержі (друга половина 18 століття), як стоячу постать зі сцени *Esse homo*.⁹

До думок про страсті Христові приєднується поширене в регіоні Карпат для цілей приватної молитви в кінці 17 і у 18 столітті в широкому крузі деволюціональне зображення, намальоване на дерев'яній таблиці або полотні: Ісус-дитина, що спить на хресті, з засобами страстей кругом нього, яке українські дослідники, опираючись на місцеву традицію, називають іконою недрімного ока.¹⁰ В карпатському регіоні приклади цього образного типу, відомого і в західній бароковій іконографії, супроводжують віршовані написи-тлумачення, в багатьох випадках про страсті Христові, а деколи і з нагадуванням в дусі *memento mori* („З терпінням носи хрест Ісуса, дивись на цей приклад і будь готовий до смерті“).¹¹ В Мукачівській єпархії цей тип зображення в першу чергу трапляється в сфері народного іконного малярства (Ісус, що спить на хресті, з невідомого місця, коло 1800 р., приватна власність).¹² Ісус-дитина, без пов'язань з історією страстей, на протязі 18 століття в карпатському регіоні і в іконописі Мукачівської єпархії появляється в межах іконних зображень Святого сімейства. Ікона, яку зберігають в Бардейові (*Šarišské múzeum*) зображає читаючого Ісуса-дитину між Марією і Йосифом.

В пов'язанні з колом думок про Страсті в іконографії карпатського регіону займають значно більше місця символічні зображення Христа як джерела Євхаристії. Візантійська іконографія, що зображала дитину Ісуса лежачим на площині престолу, на дискосі коло чаші, як жертвний хліб (*Мелісмос*) для цих околиць не була характерною. Тому, оскільки появилася потреба в картинних зображеннях Євхаристії, треба було шукати інших форіальних протипів, з нового часу, і їх знайшли в іконографії західних гравюр.

До групи ікон, що представляє Євхаристію, належить кілька іконографічних типів. Центральною фігурою кожного з них є зображення Страсного, Болісного Христа, що виникло під впливом образного типу Цар Слави, візантійського походження коло 1300 р., тут Христос зображений вже з ранами Розп'яття на хресті. Іншим важливим іконографічним елементом пов'язаних з Євхаристією ікон є традиційний символ виноградної лози, що огинається під тягарем виноградних грон.¹³ Найчастіша композиція — „Христос-виноградар”, яка зображає Христа, сидячого на камінні гроба. Христос з овочу виноградної лози, що виростає з рани на його боці і обвиває хресне дерево, що стоїть на задньому плані, витискає вино до чаші, підставленої ангелом (Ладомиров, дарохоронительница, друга половина 18 століття). Своєрідно, що цей тип примінявся і як скульптура (Христос, витискаючий виноград, Будапешт, Музей Етнографії).¹⁴ Ця західна по походженню композиція поширилася в регіоні Карпат від початку 18 століття, серед іншого після видання літургічних книжкових гравюр Нікодима Зубрицького, які опиралися на західні прототипи (титольна сторінка Службника, 1691, Львів; Акафісти, 1699, Львів).¹⁵ Іншою відомою версією типу є „Христос — виноградна лоза”, на якому Христос випускає свою кров з рани на боці в чашу. До ряду євхаристійних зображень Христа належать і ікони по іконографії „Христос у чаші”. В композиціях зображення цього типу над головою Христа бачимо драперію, розвішану балдахіном, або голуба Святого Духа. Христос стоїть в чаші на престолі або преклоняє коліна, з молитовним, розкритим жестом, з ран на його руках та боці кров стікає у чашу. Коло Христа, з двох боків на задньому плані стоять Святий Йоан Євангелист і Страдальна Богородиця, з довгим кинджалом в її грудях. Такою ж бачимо деколи Марію в групі Розп'яття або в на іконі зі сценою Зняття з хреста (Крайне Черно, рубіж 17–18 століття), а також на Пієті з Микулашової (1680-1720).¹⁶

Ці символічні зображення після собору в Замості (1720) служили в першу чергу на престольними образами, в пов'язанні зі змінами, введеними в Грекокатолицькій Церкві (пропагування святкування Євхаристії). Услід світоглядним змінам, що настали в новому часі, в атмосфері новоявленої господарської і культурної відкритості до Заходу і частково через церковні унії під знаком тісніших зв'язків з Західною Церквою мистецтво регіону Карпат вже частіше запозичає римо-католицькі зразки. Перейняття західних взірців призвело частково до поступового упрощення деяких частин старої традиції, або і до зникнення деяких, в той же час в Грекокатолицькій Церкві вбудування нових елементів означало і покладення основ під традиції нового часу, міг здійснитися новий синтез, щирою метою якого було оновлення церковного життя і мистецтва. Місцеве середовище відповідно

власній ментальності дещо перетлумачувало запозичені мотиви і теми, що витворилися під їх впливом, і в душі нового обдумування розвинуло, доповнило їх і далі, так уставляючи їх в ряд власних традиційних образних типів (також зміни іконографії образного типу Покрова Богородиці). І хоча пропаганда тридентських декретів зіграла значну роль з тоски зору формування грекокатолицького мистецтва регіону, виявляється, що в першу чергу запустити коріння в поствізантійське мистецтво цього краю могли такі західні зображення, в зв'язку з якими збереглися певні формальні чи хмістові ремінісценції, що походили з візантійської традиції, якщо не інакше, то через загально знані вірними літургичні тексти.

Перетворення поглядів на ікону. З другої половини 18 століття, через медитативні по назначенню зображення, чудотворні образи святі образки і інші реквізити ходіння на відпусти, первинна іконна функція частково почала переходити на цю сферу, яка таким чином почала присвоювати собі і особливу якість ікони. Частково в зв'язку з цим, з упрощенням і випорохненням формальних розв'язок десь на рубежі 18/19 століття ікони нівелюються до рівня святих образів, релігійного по предмету живопису, а іконостас починає перетворюватися у церковну декорацію. Розуміння важливості літургичної ролі іконостасу ще наявне, але іконно-богословське його значення стало настільки маловажним, що орнаментика, покриваюча конструкцію майже переважає по вазі ікони. Розміри зображень все менші, де-не-де — в першу чергу в багатих по виконанню іконостасах більших міст — маже пропали серед різьблення. Формально сліди древньої традиції можна було зауважити тільки в деяких, дійсно радикально зафіксованих зображеннях. Навіть сам термін — „ікона” — вживають все менше, в зв'язку з латинізуючими картинами це сталося по праву.

- 1 SPOLOČNIKOVÁ, M.: Tridsa rokov restaur torskej tvorby.(Katalog) Ko ice 1983. 20
- PUSKÁS B.: Ikon és liturgia. A görög katolikus egyház művészeti emlékei, 17–19. század. A Görög katolikus Egyházművészeti Gyűjtemény kiállítása a Jósa András Múzeumban. Nyíregyháza 1996. 4–32. Kat. 46.
- 2 PUSKÁS B.: „Istenszülő a gyermek Jézussal—ábrázolások az Északkelet-Kárpátok vidékének ikonjain.” Művészettörténeti Értesítő 1989/ 1–4, 23.
- 3 BÁLINT S. — BARNÁ G.: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest 1994.
- 4 HODINKA A.: A munkácsi görög-katholikus püspökség története. Budapest 1909, 797.
- 5 SZILÁRDFY Z. — TŰSKÉS G. — KNAPP É.: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Egyetemi Könyvtár. Budapest 1987.
- 6 TIMKOVIC, J.: Letopis Krásnobrodského monastiera. Prešov 1995, 30.
- 7 PUSKÁS B.: „A Pócsi Mária és a Kárpát-vidéki Istenszülő kegyképek.” In: Máriapócs

- 1696 — Nyíregyháza 1996. Konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára. Nyíregyháza 1996, 97–115.
- 8 PUSKÁS B.: Ikon és liturgia. A görög katolikus egyház művészeti emlékei, 17–19. század. A Görög katolikus Egyházművészeti Gyűjtemény kiállítása a Jósza András Múzeumban. Nyíregyháza 1996. 4–32. Kat. 38.
- 9 ЖОЛТОВСЬКИЙ, П.: Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. Київ 1983, 38.
- 10 SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17–18. század. Szeged 1995, kat. 148.
- 11 SZILÁRDFY Z.: „Variációk egy barokk témára. Ikonográfiai kutatás.” *Ars Decorativa* IX. (1989), 69. 28.
- 12 PUSKÁS B.: „A Passió ábrázolása a Kárpát-vidék ikonfestészetében.” *Posztbizánci Közlemények* III. KLTE. Debrecen 1997, 122-132.
- 13 VARGA Zs. — KOVÁCS P.: A magyar népművészet évszázadai II. Képek és szobrok. (Kiállítási katalógus). Székesfehérvár 1970, kat. 32–33.
- 14 ЗАПАСКО, Я. — ІСАЄВИЧ, Я.: Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). Львів 1981, kat. 668.
- 15 GREŠLÍK, Vladislav: *Ikony Šarišského múzea v Bardejove*. Bratislava 2008
- 16 ПЕКАР, А.: Нариси історії церкви Закарпаття. Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I. , Т. II. Внутрішня історія. Рим– Львів 1997, 38–39.

SUMMARY

Bernadett PUSKÁS PhD

THE PICTURE TYPES OF BAROQUE RELIGIOUSNESS IN THE PAINTING OF THE BISHOPRIC OF MUNKÁCS

In the painting of the bishopric of Munkács, the new iconographic motifs appeared in connection with the most important mental spheres of the baroque religiousness, which were the Mary-cult and the celebration of the Eucharist. The examples for this are the icons of the crowned Mother of God, the Immaculata, the Pieta, and furthermore cult-pictures, which are related to the sphere of the reflections on Christ's sufferings.

Bishopric of Munkács, baroque icon-painting, graphics, devotional picture, Passion, cult-picture